

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
БАНК - МОЛИЯ АКАДЕМИЯСИ**

**Қўлёзма ҳуқуқида
УДК: 338.436.33(575.123)**

СИРОЖИДДИНОВ КАМОЛИДДИН ИКРОМИДДИНОВИЧ

**ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ ИҚТИСОДИЙ ДИАГНОСТИКАСИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

08.00.04 - «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти»

**Иқтисод фанлари номзоди
илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация**

АВТОРЕФЕРАТИ

ТОШКЕНТ – 2012

Диссертация иши Наманган давлат университетида бажарилган

Илмий раҳбар: иқтисод фанлари доктори, профессор
Вахабов Абдурахим Васиқович

Расмий оппонентлар: иқтисод фанлари доктори, профессор
Эгамбердиев Фармонқул Турсунқулович

иқтисод фанлари номзоди
Муқимов Зариф Мажлисевич

Етакчи ташкилот: **Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва
сув хўжалиги вазирлиги**

Ҳимоя Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси ҳузуридаги
иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертациялар
ҳимояси бўйича Д.005.25.01 рақамли Бирлашган ихтисослашган кенгашнинг
20__йил «____» _____ соат _____ да ўтадиган мажлисида бўлади.

Манзил: 100000, Тошкент шаҳри, Х.Орипов кўчаси, 16-уй.

**Диссертация иши билан Ўзбекистон Республикаси Банк-молия
академияси кутубхонасида танишиш мумкин.**

Автореферат 20__йил «____» _____ да тарқатилди.

**Бирлашган ихтисослашган
кенгаш илмий котиби, и.ф.д.**

Ф.И.Мирзаев.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Ислохотларни чуқурлаштириш шароитида иқтисодиётнинг барча тармоқларида хўжалик фаолиятини бошқаришга янгича ёндашиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Маълумки, аҳоли аксарият қисмининг фаолияти қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган Ўзбекистон шароитида аграр соҳанинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги ўрни каттадир. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг муваффақияти, аҳоли турмуш даражасини ошириш ва уни сифат жиҳатдан яхшилаш, иқтисодиётнинг самарали фаолиятини таъминлаш қишлоқ хўжалиги ривожланиш даражасига узвий боғлиқ. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларнинг амалга оширилиши натижасида турли мулкчиликка асосланган мустақил фаолият кўрсатувчи хўжалик субъектлари сони кўпайиб бормоқда. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, «ҳозирги вақтда фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг энг самарали шакли эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб бормоқда»¹.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ҳар бир ҳудуднинг ички салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда, қишлоқ хўжалигида етакчи кучга айланган фермер хўжаликларининг ривожланиши билан боғлиқ ҳудудий муаммоларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Наманган вилояти республика иқтисодий маконида қишлоқ хўжалигининг ривожланиш имкониятларининг катталиги билан ажралиб туради. Таҳлиллар кўрсатишича, аҳолининг аксарият қисми (86 фоиз) вилоят ҳудудининг 52 фоизида жойлашганлиги ва қишлоқ аҳолиси салмоғининг юқорилиги (70,1 фоиз), ташкилий-иқтисодий инфратузилмаларнинг заиф ривожланганлиги ва бошқа омиллар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва унинг иқтисодий диагностикаси билан боғлиқ ҳудудлараро муаммоларни юзага келтирмоқда.

Иқтисодий ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, иқтисодий ривожланишнинг барқарор суръатларини таъминлашда иқтисодий диагностика алоҳида аҳамият касб этади². Фермер хўжаликларининг ҳудудлар бўйича иқтисодий диагностикаси қишлоқ хўжалиги ривожланишини микро- ва макродаражада тартибга солиш ва ривожлантиришдаги муаммоларни ҳал этишда муҳим ўрин тутмоқда. Бу ҳолат республиканинг вилоят ва туманларида, уларнинг ўзига хос ижтимоий-иқтисодий ва табиий ресурс имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, фермер хўжаликлари ривожланишининг иқтисодий диагностикасини такомиллаштириш билан боғлиқ илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо қилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, Наманган вилоятида барқарор иқтисодий ўсишга эришиш учун мавжуд ижтимоий-иқтисодий салоҳиятни

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – Б. 21.

² Касл Э., Бекер М., Нелсон А. Эффективное фермерское хозяйство. – Москва. Агропромиздат, 1991. – С. 121-132.

хисобга олган ҳолда, фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасини такомиллаштириш ва уни амалга ошириш иқтисодий механизми самарадорлигини ошириш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш танланган мавзунинг долзарблигини ифода этади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Иқтисодий адабиётда иқтисодий диагностиканинг назарий асослари ва айрим ҳудудларда жорий этишнинг амалий жиҳатлари хорижлик иқтисодчи олимлар Э.Альтман, А.Арутюнян, Г.М.Винокуров, К.Н. Ван Хорн, П.Д.Камилова, Э.Касл, Н.Я.Коваленко, М.Н.Крейнина, П.А.Левчаев, И.Минаков, Н.И.Оксанич, Н.А.Попов, Г.А.Петранова, Р.С.Сайфуллин, Г.В.Савицкая, А.Д.Шеремет ва бошқалар томонидан тадқиқ этилган³.

Мамлакатимизда аграр соҳада иқтисодий диагностика масалаларининг айрим жиҳатлари иқтисодчи олимлар – А.Абдуллаев, О.Абдуллаев, А.Абдуғаниев, А.А.Абдуғаниев, А.Ваҳобов, Ш.Зиёвиддинов, О.Зокиров, Т.Иброҳимов, Ф.Назарова, И.Хусинов, О.Олимжонов, Б.Салимов, Б.Беркинов, М.Юсупов, М.Орипов, Н.Ўроқов, А.Содиқов, А.Пардаев, Қ.А.Чориев, Қ.Ҳамдамовларнинг илмий тадқиқотларида ёритилган⁴.

Иқтисодий адабиётда фермер хўжаликларини иқтисодий диагностикалашнинг ҳудудий ва ҳудуд ичи муаммоси мамлакатимизда

³ Altman, E.I.: Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy. *Journal of Finance*, September 1968, 589-609 pp.; Арутюнян А.Б. Опыт применения моделей Фулмера и Спрингейта в оценке венгерских предприятий сельского хозяйства и пищевой промышленности. www.cfin.ru; Ван Хорн К.Н. Основы управления финансами. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 392 с.; Винокуров Г.М. Методология формирования экономического механизма развития сельскохозяйственного производства на основе коммерческого расчета. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Улан-Удэ, 2007. – 40 с. www.vak.ed.gov.ru; Касл Э., Бекер М., Нелсон А., Эффективное фермерское хозяйствование. – М.: Агропромиздат, 1991. – 489 с.; Камилова П.Д. Формы и методы государственной поддержки АПК региона в условиях многоукладной экономики. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Махачкала, 2007. – 43 с. www.vak.ed.gov.ru; Коваленко Н.Я. Экономика сельского хозяйства. – М.: ЮРКНИГА, 2007. – 392 с.; Крейнина. М.Н. Финансовая устойчивость предприятия: оценка и принятие решений. [http //www.dis.ru](http://www.dis.ru); Левчаев П.А. Финансовые ресурсы предприятия: теория и методология системного подхода. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2002. – 104 с.; Минаков И. Экономика сельскохозяйственного предприятия. Учебник – М.: Колос, 2004. – 365 с.; Оксанич Н.И. Экономическая устойчивость сельскохозяйственных организаций. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Москва, 2007. – 43 с. www.vak.ed.gov.ru; Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства. – М.: Дело и сервис, 2002. – 367 с.; Петранова Г.А. Экономика и управление в сельском хозяйстве. – М.: Академия, 2003. – 401 с.; Савицкая Г.В. Анализ производственно-финансовой деятельности сельскохозяйственных предприятий: - 2-е изд., испр. и доп. – М.: ИНФРА-М. 2005. – 368.с.; Шеремет А.Д., Сайфуллин Р.С. Методика финансового анализа. – М.: Инфра-М, 1997. – 343 с.

⁴ Абдуллаев А., Айбешов Х., Рустамов Қ., Мустафоев У. Фермер хўжалиги иқтисоди. – Т.: Фан ва технология, 2006. – 170 б.; Абдуллаев О. Наманган вилояти (табиати, аҳолиси, хўжалиги). – Наманган: НамДУ, 1995. – 146 б.; Абдуғаниев. А., Абдуғаниев А.А. Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти. – Т.: ТДИУ, 2004. – 364 б.; Ваҳобов А. В., Иброҳимов А.Т., Ишонқулов Н.Ф. Молиявий ва бошқарув таҳлили. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 320 б.; Зиёвиддинов Ш. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. – Т.: ТДИУ, 2004. – 144 б.; Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти. – Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. – 456 б.; Назарова Ф., Хусинов И. Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурслари самарадорлигини ошириш // Бозор, пул ва кредит, – Тошкент, 2007 йил. - № 6, – Б. 54; Олимжонов О. Фермерлик фаолиятини ҳуқуқий ва молиявий асослари. – Т.: Университет, 2005. – 212 б.; Салимов Б.Т., Ҳамдамов Қ.С., Беркинов Б.Б., Юсупов М.С., Орипов М. А., Ўроқов Н.И. Дехкон ва фермер хўжаликлари иқтисоди. – Тошкент: ТДИУ, 2004. – 192-б.; Содиқов А. Ривожланиш рейтинг. // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, – Тошкент, 2006 йил, - № 5. – Б. 3.; Пардаев М. Қ. Иқтисодий таҳлил назарияси. – Самарқанд: Зарафшон, 2001. – 241 б.; Ҳамдамов. Қ.С. Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятини бошқариш. – Т.: ТДИУ, 2004. - 136 б.

модернизациялаш талабларидан келиб чиққан ҳолда мустақил, махсус илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Ушбу муаммонинг долзарблиги, илмий-амалий аҳамиятга эгалиги ва чуқур таҳлил этилмаганлиги мазкур мавзунинг танланишига сабаб бўлди.

Диссертациянинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация иши Наманган давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режаси доирасида бажарилган.

Тадқиқот мақсади: иқтисодиётни модернизациялаш шароитида Наманган вилояти фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсияларни ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот вазифалари. Тадқиқот иши мақсадига эришиш учун қуйидаги вазифалар қўйилган:

- фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикаси моҳиятини очиб бериш ва унга мустақил, такомиллашган муаллифлик тавсифини ишлаб чиқиш;

- фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикаси бўйича жамланган илғор хорижий тажрибаларни ўрганиш ва мамлакатимизда ижодий жиҳатдан татбиқ этишга қаратилган илмий тавсиялар ишлаб чиқиш;

- фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасининг институционал-ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга қаратилган илмий тавсиялар тайёрлаш;

- минтақада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида иқтисодий диагностикани ретроспектив таҳлил қилиш ва ҳолатини баҳолаш;

- фермер хўжаликларида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш самарадорлигини оширишда ахборот таъминотининг етакчи ўрин тутишини асослаш;

- минтақа учун фермер хўжаликларининг оптимал ҳажмини аниқлашга қаратилган амалий тавсиялар тайёрлаш;

- фермер хўжаликларининг барқарор ривожланишида иқтисодий диагностика юритиш муаммоларини аниқлаш ва уни ҳал этишга қаратилган амалий тавсиялар тайёрлаш;

- иқтисодиётни модернизациялаш шароитида давр фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасини такомиллаштиришга қаратилган амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти ва предмети. Наманган вилояти фермер хўжаликларининг иқтисодий фаолияти тадқиқот объекти сифатида танлаб олинган. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида қишлоқ хўжалиги иқтисодий диагностикасини ташкил этиш, юритиш ва такомиллаштириш жараёнида содир бўладиган иқтисодий муносабатлар тизими тадқиқот предмети ҳисобланади.

Тадқиқот методлари. Тадқиқот жараёнида иқтисодий-статистик таҳлил, статистик гуруҳлаш, таққослаш, эксперт баҳолаш, иқтисодий таҳлил, фактлар таҳлили, монографик ўрганиш усулларида фойдаланилди.

Тадқиқот гипотезаси. Тадқиқот ишида Наманган вилояти фермер хўжаликларида иқтисодий диагностика юритиш зарурлиги ва устувор йўналишлари, минтақавий муаммоларини ҳал этишга қаратилган чора-тадбирлар тизими асослаб берилган.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

- ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида минтақаларда иқтисодий диагностикани барқарор иқтисодий ривожланиш суръатларига мувофиқ мунтазам такомиллаштириб бориш зарурияти илмий асосланди;
- минтақа фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикаси ҳолати баҳоланиб, унинг ҳудудий жиҳатлари аниқланди;
- минтақада фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасини такомиллаштиришнинг истиқболли интеграл кўрсаткичлари ишлаб чиқилди;
- минтақада фермер хўжаликлари ахборот-эмпирик базасини доимий бойитиб бориш асосида иқтисодий диагностикани такомиллаштириш механизми аниқланди.

Ишнинг илмий янгилиги:

- фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикаси моҳияти очиб берилди ва унинг барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлаш дастаги эканлиги асосланди;
- иқтисодий ривожланган мамлакатлар фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикаси тажрибаларини ўрганиш асосида унинг мамлакатимиз учун мақбул томонларидан фойдаланишга қаратилган амалий тавсиялар ишлаб чиқилди;
- фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасининг мавжуд институционал-ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар тайёрланди;
- минтақа қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг иқтисодий диагностикаси ретроспектив таҳлил қилинди;
- фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикаси самарадорлигини оширишда ахборот таъминотининг етакчи ўрни аниқланди ва уни такомиллаштириб бориш ишлаб чиқариш жараёнларини фаоллаштириш дастаги эканлиги асосланди;
- фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикани такомиллаштириш устувор йўналишлари аниқланди;
- вилоятда аграр ресурсларнинг ички минтақавий тақсимланишини такомиллаштириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқилди;
- Наманган вилоятининг ўзига хос табиий, ижтимоий-иқтисодий салоҳияти ва ривожлантириш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда фермер хўжаликлари молиявий-иқтисодий ҳолатини баҳолаш, унинг муаммоларини аниқлаш ва ҳал этилишининг иқтисодий механизми асосланди;
- минтақада фермер хўжаликларининг оптимал кўламларини статистик ва математик статистик таҳлил усуллари асосида молиявий-иқтисодий ҳолатини баҳолашнинг интеграл кўрсаткичи ва миқдорий ўлчамлари ишлаб чиқилди;

- Наманган вилояти фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикалаш билан боғлиқ илмий муаммолари аниқланди ва уни ҳал этишга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, диссертация ишида ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялардан келажакда фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасининг минтақавий муаммоларини назарий ва амалий жиҳатларини мустақил махсус, комплекс чуқур тадқиқ этишга бағишланган илмий ишларда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти эса, минтақада фермер хўжаликларини ривожлантириш ва фаолият самарадорлигини оширишнинг ўрта муддатли истиқболини белгилашга бағишланган давлат, минтақанинг мақсадли дастурларини ишлаб чиқишда, олий ўқув юртларида эса, «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти», «Дехқон ва фермер хўжаликлари иқтисодиёти», «Минтақавий иқтисодиёт» фанлари ўқув дастурларини такомиллаштириш ва ўқитиш жараёнида фойдаланиши билан белгиланади.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Тадқиқотчининг минтақада фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасини такомиллаштириш бўйича ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (2010 йил 18 декабрдаги 06/02-04-985-сонли далолатнома) ва Наманган вилояти қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси (2012 йил 18 январ 1-сонли далолатнома) томонидан амалиётда қўллаш учун қабул қилинган. Тадқиқот натижалари Наманган муҳандислик-педагогика институтида «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти», «Дехқон ва фермер хўжаликлари иқтисодиёти» фанлари ўқув дастурларини такомиллаштириш ва ўқитишда фойдаланиш учун қабул қилинган (2010 йил 23 февралдаги далолатнома).

Ишнинг синовдан ўтиши. Тадқиқот ишининг асосий ғоялари ва натижалари қуйидаги халқаро ва республика илмий-амалий конференцияларида маъруза кўринишида баён қилинган ва маъқулланган: Глобаллашув шароитида ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши (Тошкент, 2007); Актуальные проблемы экономического развития в современных условиях (Москва, 2007); Фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси муаммолари (Наманган, 2008); Барқарор иқтисодий ривожланиш: муаммо ва ечимлар (Андижон, 2008); Проблемы развития и трансформации предприятий: опыт России и зарубежных стран (Москва, 2008); Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётини янада эркинлаштириш ва соҳада барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш масалалари (Гулистон, 2008); Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсирини юмшатиш омиллари ва уни бартараф этиш йўллари (Тошкент, 2009); Рақобатбардош кадрлар тайёрлашда мустақил таълим: жаҳон таълим тизими тажрибаси ва олий таълим муассасалари ҳамкорлиги (Наманган, 2010); Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини (Андижон, 2011).

Диссертация иши Наманган давлат университетининг «Иқтисодиёт» кафедрасининг кенгайтирилган мажлисида ва Ўзбекистон Республикаси

Банк-молия академияси ҳузуридаги Бирлашган ихтисослашган кенгаш қошидаги илмий семинар мажлисида муҳокама қилинган ва ҳимояга тавсия қилинган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Тадқиқот ишининг мазмуни ва асосий ғоялари 11 та илмий мақола, илмий доклад тезисларида нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация иши таркибан кириш, учта боб, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертация ишининг матни 150 бетдан иборат бўлиб олти та расм, 26 та жадвал ва бешта илова келтирилган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигида амалга оширилган иқтисодий ислохотларнинг натижаси – фермер хўжаликларининг самарадорлигида яққол намоён бўлмоқда. Бу борада Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: «... 2011 йили энг муҳим қишлоқ хўжалик маҳсулотлари давлат хариди бўйича шартнома мажбуриятлари нафақат бажарилгани балки ортиғи билан бажарилганини таъкидлаш ўринлидир»⁵.

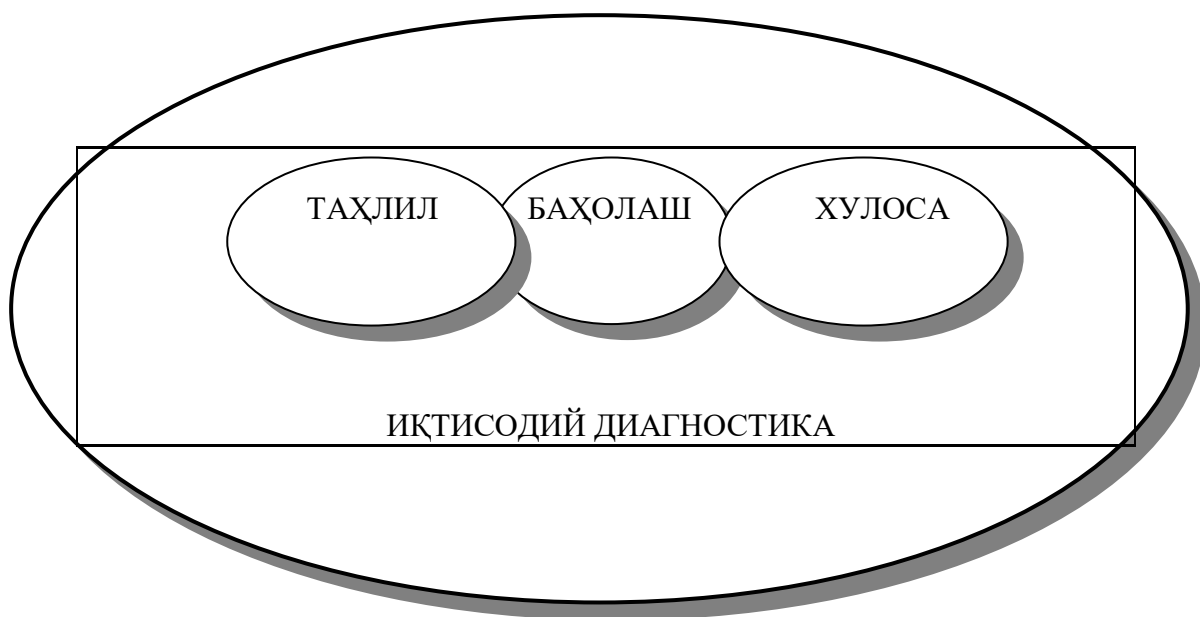
Фермер хўжаликлари фаолиятининг табиий омиллар билан бевосита боғлиқлиги тадбиркорлик таваккалчилиги даражасини ошириб, хўжаликнинг барқарор ривожланишини таъминлашда иқтисодий диагностиканинг аҳамиятини оширади. Иқтисодий диагностика тушунчаси нисбатан янги тушунча бўлиб, иқтисодий адабиётда унинг аниқ таърифи берилмаган. Иқтисодчи олимлар томонидан устун даражада иқтисодий диагностика ёки молиявий диагностика атамалари қўлланиб келинади. Таҳлиллар кўрсатишича, иқтисодий ёки молиявий диагностикани айрим иқтисодчи олимлар иқтисодий ёки молиявий таҳлил билан бир хил мазмунга эга деб ҳисобласалар, бошқалари бу тушунчаларнинг бир-биридан фарқланишини таъкидлайдилар. Жумладан, О.Грищенко, Л.Е.Басовский, А.М.Лунёва, А.Л.Басовский, Е.Н.Выборова, И.А.Либерманлар иқтисодий диагностика ва иқтисодий таҳлилга бир хил тушунча деб қарайдилар⁶. Айни пайтда, В.П.Савчук, Ш.А.Омаров, Г.В.Логинов, Е.М.Трененков, С.А.Дведенидовалар эса ушбу икки тушунчани бир-биридан фарқлаш зарур, деб ҳисоблайдилар⁷.

⁵ Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади // «Халқ сўзи» газетаси, 2012 йил 20 январь.

⁶ Грищенко О.В. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учебное пособие: изд-во ТРТУ, 2000. – С 6-7.; Басовский Л.Е., Лунёва А.М., Басовский А.Л. Финансовая диагностика предприятия и поддержка управленческих решений. www.vps@teleport.com; Выборова Е.Н. Диагностика финансовой устойчивости рынков хозяйствования. Аудитор. №12, 2002. – С. 16-17.; Либерман И.А. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности. ИНФРА-М, РИОР, 2005. – С. 54-55. www.cfin.ru.

⁷ Савчук В.П. Финансовая диагностика предприятия и поддержка управленческих решений. www.cfin.ru. Омаров Ш.А. Сущность экономической диагностики результатов деятельности предприятия. http://www.rusnauka.com/DNI_2006/Economics/10_omarov_tez_3.doc.htm; Логинов Г.В. Матрица диагностики предприятия // Менеджмент в России и зарубежом. – М.: 2004.- №5. - С 45-47.; Трененков

«Диагностика» атамаси грекчадан таржима қилинганда, белгиларни аниқлаш, тавсифни билиш, ҳодисаларни уларнинг симптомлари орқали башоратлаш маъноларини англатади. «Анализ» (тахлил) атамаси эса, бўлакларга бўлиш, тадқиқ этилаётган объектни алоҳида қисмларга ажратиб ўрганиш маъносида қўлланилади. Фикримизча, иқтисодий диагностика хўжалик субъектининг жорий иқтисодий ҳолатини аниқлаш билангина чекланиб қолмай, хўжаликнинг барқарор ривожланишидаги молиявий, иқтисодий ва бошқарувдаги муаммоларни аниқлаш, келгуси даврларда хўжалик субъекти дуч келиши мумкин бўлган иқтисодий муаммоларни башоратлашни ҳам ўз ичига олади (1- расм).



1-расм. Иқтисодий диагностика жараёни элементлари⁸

Фикримизча, фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикасини амалга оширишда қуйидаги тамойилларга риоя этилиши лозим:

1. Хўжаликнинг иқтисодий ҳолатига баҳо беришда ва ундаги мўлжалланаётган ўзгаришларни тахмин қилишда назарий ва амалий иқтисодий фаннинг фундаментал қоидалари талабларига қатъий риоя қилиш, шу жумладан, ўрганилаётган жараёнларнинг моҳияти ва бир-бирига ўзаро боғлиқлигини эътибордан четга қолдирмаслик.

2. Диагностиканинг комплекс характерга эга эканлиги ва ўзаро бир-бирига узвий равишда боғлиқ иқтисодий кўрсаткичлар тизимининг қўлланиши.

3. Иқтисодий маълумотларни диагностика мақсадларида таҳлилий қайта ишлашда ўрганиладиган ҳодисаларни гуруҳлаштириш ва уларга

Е.М., Дведенидова С.А. Диагностика в антикризисном управлении. /Менеджмент в России и за рубежом. – М.: 2002. - №2. – С. 23-24.

⁸ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

таъсир кўрсатувчи омилларни миқдор ва сифат белгиларига асосан туркумлаш.

4. Диагностика мақсадларида иқтисодий фаолиятни таҳлил қилишда қиёсий таққослаш усулидан ички хўжалик резервларини аниқлаш учун фойдаланиш.

5. Диагностика натижалари бўйича хўжалик фаолиятига оид илғор тажрибалардан кенгкўламда фойдаланишни назарда тутиш.

6. Иқтисодий диагностикани амалга оширишда ва хўжаликни бошқаришда ҳисоб ва ҳисоботнинг ҳал қилувчи роли, уларнинг иқтисодий жараёнларни ўрганишда асосий ахборот манбаи эканлигига асосланиш.

Кенг маънода хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий барқарорлигини ташқи ва ички омиллар доимий ўзгаришлари шароитларида белгиланган мақсадларга эриша олиш қобилияти, тор маънода эса хўжалик юритувчи субъектнинг нормал фаолият юритиши учун зарур бўлган иқтисодий воситаларга эга эканлиги деб қараш мумкин.

Наманган вилоятининг ер майдони 7,44 минг кв.км. бўлиб, 48 фоизи деҳқончилик учун ноқулай ҳисобланашига қарамай, вилоятнинг географик ўрни сезиларли даражада унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига қулайлик яратади. Агроиклим омиллари эса вилоятида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ихтисослашувининг асоси ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, кейинги 1992-2009 йилларда вилоятдаги аҳоли сонининг ўсиши республика кўрсаткичларига нисбатан жадал суръатларга эга. 2010 йил маълумотларига кўра, Наманган вилоятида 2298,7 минг киши, жумладан 70,1 фоизи қишлоқларда яшайди. Вилоят майдони республика ҳудудининг 1,7 фоизини ташкил қилгани ҳолда, бу ерда мамлакат аҳолисининг 8,0 фоизи истиқомат қилади. Бинобарин, вилоятда аҳоли зичлиги юқори бўлиб, ҳар бир кв. км.га деярли 309 киши тўғри келади.

Маълумки, мамлакатимизда қишлоқ хўжалик корхоналари иқтисодий ҳолатини ўрганишга доимо жиддий эътибор қаратилган (1-жадвал).

1-жадвал маълумотлари, фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикаси ҳозирда қишлоқ хўжалигини модернизациялаш талабларига мувофиқроқ асосланиши лозимлигини кўрсатмоқда.

Бугунги кунда фермер хўжаликлари вилоят иқтисодиётида етакчи ўринга эга бўлиб бормоқда. Қишлоқ хўжалигида олиб борилган изчил ислохотлар ва унинг натижалари хусусида Республикамиз Президенти қуйидагиларни таъкидлайди: «Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, фермер хўжаликларига бириктирилган ер участкаларини оптималлаштириш, пахта ва ғалла харид нархларини ошириш бўйича амалга оширилаётган изчил ишлар натижасида иқтисодиётимизнинг аграр секторида таркибий сифат ўзгаришлари юз бермоқда»⁹.

⁹ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 11.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари иқтисодий диагностикасининг ташкил этилишининг ретроспектив таҳлили¹⁰

Йўналишлар	Жамоа ва давлат хўжалиги	Ширкат хўжалиги	Фермер хўжалиги
1. Мақсади	Режа топшириқларини бажаришда мавжуд муаммоларни аниқлаш	Давлат буюртмасининг тўла бажарилишига эришиш	Фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш тадбирларини ишлаб чиқишда фойдаланиш
2. Вазифалари	Режа топшириқларини бажариш жараёнидаги камчиликларни бартараф этиш	Мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти учун муҳим маҳсулотлар ҳажмини ошириш.	Диагностика асосида аграр тармоқнинг истиқболларини белгилаш
4. Кўрсаткичлари	Иқтисодий, иқтисодий-техник	Иқтисодий, иқтисодий-техник.	Иқтисодий, иқтисодий-техник, молиявий, статистик
5. Ахборот базаси	Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари, молиявий ва статистик ҳисоботлар, хўжалик фаолиятига боғлиқ бўлган тезкор маълумотлар	Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари, молиявий ва статистик ҳисоботлар, хўжалик фаолиятига боғлиқ бўлган тезкор маълумотлар.	Хўжаликларнинг молиявий ва статистик ҳисоботлари
6. Методикаси	Иқтисодий ва статистик таҳлил	Иқтисодий ва статистик таҳлил	Молиявий-иқтисодий таҳлил
7. Манфаат доираси	Давлат	Давлат ва пайчилар	Давлат, мулкдор, инвестор, кредитор ва ҳамкорлар

Фермер хўжаликлари фаолияти иқтисодий диагностикаси масалаларини тадқиқ этишда ички ахборот базасини ўрганиб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимизда бундай тизим мавжуд бўлиб, фермер хўжаликларида уни шартли равишда учта блокка бўлиш мумкин:

- статистик ҳисоботларда жамланган ахборот;
- молиявий ҳисоботларда жамланган ахборот;
- бухгалтерия ҳисоби таҳлилий ҳисоблари, хўжаликдаги тезкор ҳисоб юритиш ҳужжатлари, тезкор режалаштириш мақсадларида йиғиб бориладиган ахборот (2-расм).

¹⁰ Жадвал муаллиф томонидан тузилган.



2-расм. Фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикаси ахборот базасининг таркиби¹¹

Вилоятда мавжуд фермер хўжаликларининг аксарияти давлат буюртмаси асосида пахта ва ғалла етиштириш билан шуғулланади. Аграр секторнинг мавсумий характердалиги сабабли, фермер хўжаликлари йил давомида қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириб уни сотганидан сўнггина пул маблағларига эга бўлади. Шу сабабли, фермер хўжаликларининг молиявий-хўжалик фаолияти давомида банклардаги жорий рақамлар ҳисобида пул маблағлари доимий равишда мавжуд бўлмайди. Масалан, ғалла ҳосили учун банк бўлимларига тушириб берилган маблағларнинг деярли барчаси фермер хўжаликлари томонидан солиқ, минерал ўғитлар, нефть маҳсулотлари, МТП ва ММТП хизматлари бўйича юзага келган қарздорликлар учун йўналтирилади. Пахта ҳосили учун пахтани қайта ишлаш корхоналари томонидан юзага келган қарздорликлар эса одатда кейинги йилдагина тўлиқ ҳисоб-китоб қилинади. Юқорида кўрсатилган сабабларга кўра, фермер хўжаликлари бухгалтерия балансининг пул маблағларини акс эттирувчи моддалари аксарият ҳолларда бўш қолади. Хўжаликларнинг кўпчилиги нақд пул тушумига, ўз кассасига эга эмас, фермер хўжаликлари банк бўлимларидан йирик миқдордаги пул маблағларини фақатгина пахта йиғим терими мавсумидагина оладилар, шу боис, фермер хўжаликларининг аксарият қисмида 330- «Кассадаги пул маблағлари» моддасида маълумотлар йўқ (2-жадвал).

¹¹ Тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

2-жадвал

Фермер хўжаликларида бухгалтерия балансининг таркибий тузилиши (2009 йил)¹²
(фоиз ҳисобида)

Баланс моддалари	Туманлар				Жами кузатилган фермер хўжаликлари бўйича
	Косонсой	Наманган	Мингбулоқ	Поп	
Актив	100	100	100	100	100
Узоқ муддатли активлар	51,8	38,9	6,3	42,6	39,6
Шу жумладан асосий воситалар	50,7	38,9	2,6	42,6	38,7
Жорий активлар	48,2	61,1	63,7	57,4	60,4
Шу жумладан:					
Товар моддий захиралари	19,0	20,4	13,4	28,2	19,7
Пул маблағлари	1,0	2,1	0,6	0,7	1,3
Дебиторлик қарзлари	24,8	39,9	69,5	28,4	35,9
Келгуси давр харажатлари	3,3	1,8	9,9	0,0	3,4
Пассив	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ўз маблағлари манбаи	20,7	67,8	21,7	-9,9	33,1
Шу жумладан					
Устав капитали	0,8	15,8	0,5	1,1	5,8
Таксимланмаган фойда	12,0	50,3	26,4	-11,0	24,4
Мажбуриятлар	79,3	32,3	78,3	109,8	66,9
Узоқ муддатли мажбуриятлар	36,7	8,0	8,2	6,2	19,3
Жорий мажбуриятлар	42,6	24,2	70,1	103,6	47,6
Шундан бюджетга қарзлар	8,6	4,0	6,9	1,0	5,9

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганлиридек, «... фаолият юритаётган аксарият фермер хўжаликларининг иш тажрибаси шундан далолат берадики, фермер хўжаликларини шакллантиришнинг дастлабки босқичида уларга ажратиб берилган ер майдонларининг камлиги маҳсулот ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўсишига кўп жиҳатдан тўсқинлик қилмоқда. Имконияти, куч-қуввати кам бўлган фермер хўжаликлари ўзини зарур техника, айланма маблағ билан таъминлаш, кредит қобилятига эга бўлиш, энг асосийси, ўз харажатларини қоплаш ва фойда кўриб ишлаш, даромадни оширишнинг ишончли асосига айланолмаслигини бугун ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда»¹³.

Фермер хўжаликларининг кўлами ишлаб чиқариш самарадорлигига жиддий таъсир кўрсатади. Фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш кўламларининг самарадорлик кўрсаткичларига таъсирини аниқлаш учун Косонсой туманидаги фермер хўжаликлари бўйича таҳлилий гуруҳлаш

¹² Жадвал муаллиф томонидан Наманган туманидан ўнта, Косонсой туманидан 23 та, Мингбулоқ туманидан 18 та ва Поп туманидан тўққизта фермер хўжаликларининг 1-шакл “Бухгалтерия баланси” маълумотлари асосида тузилди.

¹³ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – Б.14.

ўтказилди. 1-гурухга экин майдонлари 30 гектаргача бўлган, 2-гурухга – 31 гектардан 60 гектаргача бўлган ва 3-гурухга – 31 гектардан 60 гектаргача бўлган хўжаликлар киритилди (3- жадвал).

3-жадвал

Косонсой тумани фермер хўжаликлари гуруҳидаги хўжаликларнинг экин майдонлари ҳажми бўйича гуруҳланиши¹⁴

Гуруҳлар	Хўжаликлар сони	Бир хўжаликка тўғри келадиган ўртача ер майдони, га	1 гектарга ҳисоблаганда, минг сўм					
			Ялпи тушум	Ҳами харажат	Фойда	Узоқ муддатли актив	Устав капитали	Қишлоқ хўжалиги техникаси қиймати
0-30 гектар	7	16,3	837,3	699,8	132,7	127,3	411,7	395,6
31-60 гектар	13	45,3	985,2	743,2	166,7	215,5	350,4	409,8
61 гектар ва ундан юқори	5	106,3	853,1	677,3	34,4	52,9	71,0	256,4
Тўплам бўйича ҳами	25	50,6	914,6	706,7	106,6	137,3	231,7	342,4

3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биринчи гуруҳга мансуб фермер хўжаликларида ўртача ер майдони 16,3 гектарни, иккинчи гуруҳда 45,3 гектарни ва 3-гуруҳда 106,3 гектарни ташкил этмоқда. Иқтисодий кўрсаткичлар бошқа гуруҳларга нисбатан иккинчи гуруҳ хўжаликларида сезиларли даражада яхшироқ эканлигини қайд этишимиз лозим. Чунончи, биргектарга ялпи тушум даражаси иккинчи гуруҳдагидан 148 минг сўмга, учинчи гуруҳдагидан 132 минг сўмга юқори. Фойда кўрсаткичи ҳам жиддий фарқ қилмоқда. Иккинчи гуруҳ хўжаликлари узоқ муддатли активлар ва ўз техникаси билан юқори даражада таъминланган. Демак, бу гуруҳда хўжалик юритишнинг иқтисодий имкониятлари юқори деб баҳолаш мумкин. Ҳисоб-китобларга қараганда, ҳозирда Наманган вилояти шароитларида фермер хўжаликларининг оптимал ҳажми 40-60 гектардан иборат деган хулосага келиш мумкин. Фикримизча, фермерлик билан шуғулланувчи мулкдорлар ихтиёридаги капиталнинг миқдори уларнинг ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш борасидаги кўникмалари, ресурслар таъминоти ҳозирги даражаси агротехник тадбирларни ўз вақтида олиб бориш имкониятларини яратади.

¹⁴ Жадвал Косонсой туманида фермерлардан ўтказилган анкета сўровлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари молиявий ривожланиши муаммолари тўғрисида тўхталиб, А.Хаитов ширкат хўжаликлари иқтисодий ҳолатига салбий таъсир этувчи омилларни шартли равишда уч гуруҳга ажратади. Фикримизча, ушбу омиллар фермер хўжаликларини ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга.

Бунда 1-гуруҳ омиллари экинлар ҳосилдорлигининг пастлиги, ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлиги ва механизация воситаларининг етишмаслиги билан боғлиқ. 2-гуруҳ омиллари эса қишлоқ хўжалигида молиялаштириш механизми билан боғлиқ. 3-гуруҳ омиллари бошқарув тизими, менежментнинг заиф эканлиги, хўжаликлар фаолиятига маҳаллий ҳокимият органларининг кучли аралашувида ифодаланади¹⁵.

Мутахассисларнинг фермер хўжаликлар иқтисодий ҳолатига таъсир этувчи омиллар бўйича қарашларини аниқлаш мақсадида улар ўртасида анкета сўровлари ўтказилди. Анкетада фермер хўжаликлари фаолиятига таъсир этувчи 13 та омил (кўрсаткич) танлаб олиниб, респондентларга бу омилларни таъсир кучи бўйича тартиблаштириб чиқиш таклиф этилди, яъни энг кучли таъсир этувчи омилга 13 балл берилса, энг кам таъсир этади деб ҳисобланувчи омилга бир балл берилади.

4-жадвал

Фермер хўжаликлари фаолиятига таъсир этувчи омилларнинг респондентлар томонидан баҳоланиши¹⁶

№	Омиллар	Ўртача
1.	Ишчилар сони	5,2
2.	Ер майдони	6,0
3.	Жорий мажбуриятлар	6,7
4.	Таксимланмаган фойда	6,7
5.	Ҳисобот йили фойдаси	7,0
6.	Муддати ўтган мажбуриятлар	7,2
7.	Ялпи тушум	7,2
8.	Айланма маблағлар қиймати	7,4
9.	Устав капитали	7,5
10.	Жами мажбуриятлар	7,5
11.	Ўз капитали	7,5
12.	Жами активлар қиймати	7,6
13.	Асосий воситалар қиймати	7,6

4-жадвалдан кўриниб турибдики, энг юқори балл асосий воситалар қийматига берилган – 7,6, энг паст балл эса ишчилар сони кўрсаткичига – 5,2. Баҳоларнинг ўртача даражалари ўртасида жиддий тафовутлар йўқлигига қарамасдан асосий воситалар қиймати, жами активлар қиймати, ўз капитали

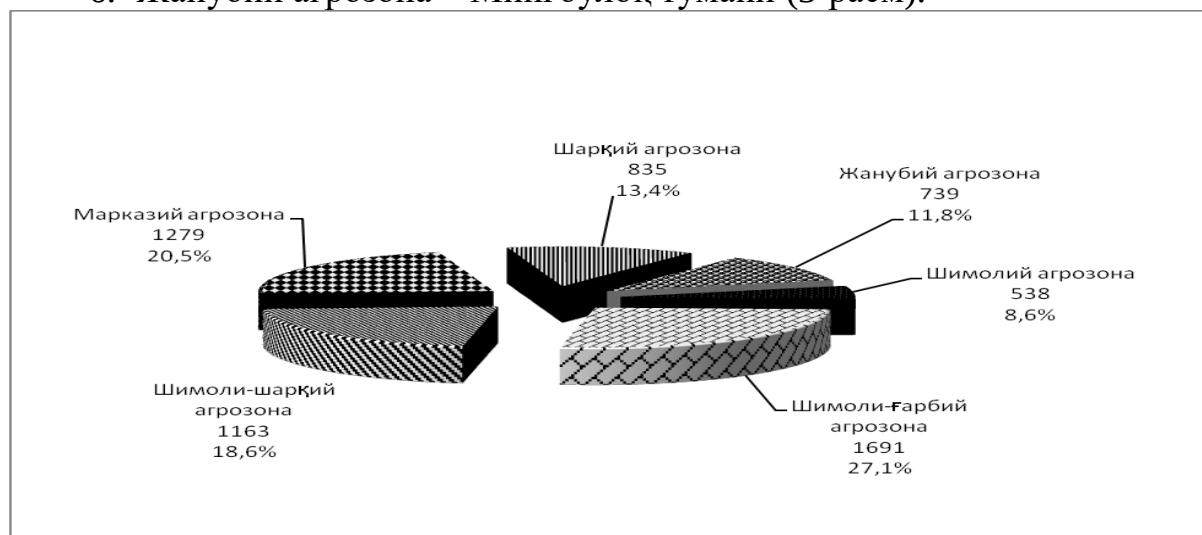
¹⁵ Хаитов А. Иқтисодий ночорлик ва молиявий барқарорлик // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. – Тошкент, 2004. - № 6. – Б. 3-4.

¹⁶ Жадвал анкета сўровлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

ва жами мажбуриятлар кўрсаткичлари устун қўйилганлигини қайд этиш мумкин. Юқорида келтирилган кўрсаткичлар асосан фермер хўжалиги юритишнинг ички шарт-шароитларини акс эттиради. Демак, мутахассислар томонидан мазкур вилоят фермер хўжаликларидаги ички омиллар ҳеч бирининг алоҳида равишда устун туриши қайд этилмаяпти. Чунончи, вилоят қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражаси юқори бўлган ҳолда, ушбу омилнинг таъсири ҳам жуда паст баҳоланаётганлиги йўқ.

Наманган вилояти ҳудудининг геологик тузилиши анча мураккаб бўлиб, вертикал минтақалилик (текислик-тоғ) яққол кўзга ташланиб туради. Ер юзаси шимолдан жанубга ва ғарбдан шарққа томон пасайиб боради. Поп туманидан Уйчи туманининг шарқий ҳудудларига қадар қир-адирлар бир-бири билан алмашиб туради, бўз тупроқли ерлардан иборат бўлиб, вилоят ҳудудининг 60 фоизда суғорма деҳқончилик ривожланган. Суғорма деҳқончиликда интенсив равишда ўзлаштирилган адирлар минтақаси – Поп, Чуст, Тўрақўрғон (шимолий ҳудудларида), Косонсой туманлари алоҳида ўринда туради. Вилоят ҳудудининг географик жойлашуви, агроиклим шароити, демографик кўрсаткичлари, иқтисодий ривожланиши ва қишлоқ хўжалиги корхоналари молиявий-иқтисодий ҳолатини иқтисодий диагностика нуктаи назаридан олтига агрозонага бўлиш мумкин:

1. Шимолий агрозона – Косонсой тумани.
2. Шимоли-ғарбий агрозона – Поп, Чуст туманлари.
3. Шимоли-шарқий агрозона – Янгиқўрғон, Чортоқ туманлари.
4. Марказий агрозона – Наманган, Уйчи, Тўрақўрғон туманлари.
5. Шарқий агрозона – Учқўрғон, Норин туманлари.
6. Жанубий агрозона – Мингбулоқ тумани (3-расм).



3-расм. Наманган вилоятида фермер хўжаликларининг агрозоналар бўйича тақсимланиши¹⁷

¹⁷ Наманган вилояти қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

2010 йил маълумотига кўра, Наманган вилоятида жами 6245 фермер хўжаликлари фаолият юритмоқда. Вилоят агрозооналарида фаолият юритаётган фермер хўжаликларининг деярли ярми шимоли-ғарбий ва марказий агрозона фермер хўжаликлари ҳиссага тўғри келади. Шимоли-шарқий агрозона сифатида тавсифланаётган Янгиқўрғон ва Чортоқ туманларида 1163 та фермер хўжаликлари, яъни вилоятдаги фермер хўжаликларининг 18,6 фоизи жойлашган. Қолган агрозооналарда мавжуд фермер хўжаликларининг сони юқоридаги агрозооналарга нисбатан озчиликни ташкил этади (3-расм).

5-жадвал

Наманган вилояти агрозооналаридаги фермер хўжаликларида пахта етиштириш самарадорлиги кўрсаткичлари¹⁸

(минг сўм)

№	Агрозооналар	2006 йил				2010 йил			
		Бир тонна пахтанинг ўртача таннари	Бир тонна пахтанинг ўртача сотиш баҳоси	Бир гектарнинг ўртача харажати	Бир гектардан олинган ўртача даромад	Бир тонна пахтанинг ўртача таннари	Бир тонна пахтанинг ўртача сотиш баҳоси	Бир гектарнинг ўртача харажати	Бир гектардан олинган ўртача даромад
1	Шимолий агрозона	352	342	720	700	476	383	1133	911
2	Шимоли-ғарбий агрозона	319	326	714	750	423	411	1111	1086
3	Шимоли-шарқий агрозона	329	339	736	758	566	515	1504	1367
4	Марказий агрозона	244	323	834	1029	455	373	1335	1523
5	Шарқий агрозона	245	320	803	1074	330	422	1208	1576
6	Жанубий агрозона	363	333	697	623	463	452	1003	981
Вилоят бўйича ўртача кўрсаткич		309	331	751	822	452	426	1216	1241

2010 йилда пахта хом ашёсининг ўртача сотиш баҳолари бўйича шарқий агрозона етакчи ўрин эгалламоқда. Ушбу агрозоонада ўртача бир тонна пахта хом ашёсини сотиш нархи ўртача 1576 минг сўмни ташкил

¹⁸ Наманган вилояти қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

этмоқда. Лекин шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, бир гектар пахта майдонидан ўртача даромад кўрсаткичи марказий ва шарқий агрозоналарда юқори даражада (мос равишда 1523 минг ва 1576 минг сўм). Агрозоналарда етиштирилган пахта хом ашёси бўйича соф даромад кўрсаткичлари шарқий агрозонада 368 минг сўмни, марказий агрозонада 188 минг сўмни ташкил этмоқда. Қолган агрозоналарда фаолият юритувчи фермер хўжаликлари пахтачилик бўйича йилни зарар билан якунлаганлар. Зарар даражаси шимолий агрозонада қолган шимоли-ғарбий ва жанубий агрозоналардагига нисбатан бирмунча юқори бўлиб, гектарига 222 минг сўмга тўғри келмоқда. Шимоли-ғарбий ва жанубий агрозоналарда мос равишда 25 ва 22 минг сўмни ташкил этмоқда (5-жадвал).

Иқтисодий диагностика мақсадларида кўрсаткичлар, яъни ахборот базасини танлаб олишда уларнинг қанчалик ишончли эканлиги, пухталиги эътиборга олинishi лозим. Шу нуқтаи назардан молиявий-иқтисодий диагностика биринчи навбатда расмий молиявий ҳисоботларда акс эттирилган маълумотларга таяниши мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, фикримизча, фермер хўжаликларининг иқтисодий барқарорлиги қуйидагича аниқланиши мақсадга мувофиқ:

$$S = 0,10s_1 + 0,75s_2 + 0,40s_3 + 0,5s_4 + 0,25s_5$$

Бунда s_1 – фойданинг активларга нисбати;

s_2 – ялпи тушумнинг ер майдонига нисбати (млн. сўм/га);

s_3 – фойданинг харажатларга нисбати;

s_4 – ўз капиталининг активларга нисбати;

s_5 – тақсимланмаган фойданинг жорий мажбуриятларга нисбати.

Моделни асослаш учун Косонсой туманидаги 30 та фермер хўжаликларининг молиявий ҳисоботлари кўрсаткичлари таҳлил этилди ва умумлаштирилди. Ушбу гуруҳга хос бўлган кўрсаткичларнинг ўртача даражаси барқарорликни нормал даражасини характерлайди деб олинди. Лекин, моделда назарда тутилаётган фойда ҳажмини белгилаб олишда такрор ишлаб чиқаришнинг нормал эҳтиёжлари эътиборга олинди. Тўплам бўйича жами маълумотларга асосланиб ҳисоблаб чиқилган S кўрсаткичи даражаси 1,16 га тенг бўлди.

Х У Л О С А

Тадқиқот жараёнида қуйидаги илмий хулосалар олинди:

1. Иқтисодий диагностика хўжалик субъектининг бугунги кундаги иқтисодий ҳолатини аниқлаш билангина чекланиб қолмай, хўжаликнинг барқарор ривожланишидаги молиявий, иқтисодий ва бошқарувдаги муаммоларни аниқлаш, келгуси даврларда хўжалик субъекти дуч келиши мумкин бўлган иқтисодий муаммоларни башоратлашни ҳам ўз ичига олади.

2. Фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикасини амалга оширишда қуйидаги тамойиллар назарда тутилиши лозим:

- хўжаликнинг иқтисодий ҳолатига баҳо беришда ва ундаги мўлжалланаётган ўзгаришларни тахмин қилишда назарий ва амалий иқтисодий фаннинг фундаментал қоидалари талабларига оғишмай риоя қилиш, шу жумладан ўрганилаётган жараёнларнинг моҳияти ва бир-бирига ўзаро боғлиқлигини эътибордан четга қолдирмаслик;

- диагностиканинг комплекс характерга эга эканлиги ва ўзаро бир-бирига узвий равишда боғлиқ иқтисодий кўрсаткичлар тизимининг қўлланиши;

- иқтисодий маълумотларни диагностика мақсадларида таҳлилий қайта ишлашда ўрганиладиган ҳодисаларни гуруҳлаштириш ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларни миқдор ва сифат белгиларига қараб туркумлаш;

- диагностика мақсадларида иқтисодий фаолиятни таҳлил қилишда таққослаш усулидан ички хўжалик резервларини аниқлашда фойдаланиш;

- диагностика натижаларида хўжалик фаолиятига оид илғор тажрибадан кенг қўламда фойдаланишни назарда тутиш;

- иқтисодий диагностикани амалга оширишда ва хўжаликни бошқаришда ҳисоб ва ҳисоботнинг ҳал қилувчи роли, уларнинг иқтисодий жараёнларни ўрганишда асосий ахборот манбаи эканлигига асосланиш.

3. Мамлакатимизда иқтисодий диагностикани олиб бориш учун зарур ҳисобланган меъёрий-ҳуқуқий асослар яратилган. Мавжуд қонунчилик ҳужжатларининг ишлаш механизмларини шакллантирилиши жараёнида жузъий камчиликлар мавжуд эканлигини таъкидлаш ўринлидир. Масалан, хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий ночор ёки иқтисодий барқарорлиги тўғрисидаги хулоса беришнинг ягона методологик асоси ишлаб чиқилмаган. Демак, корхонанинг иқтисодий барқарорлиги тўғрисидаги хулоса аудиторнинг субъектив баҳолашига асосланади. Натижада хўжалик субъектининг иқтисодий барқарорлиги объектив тарзда ёритилмай қолади.

Диссертация ишида фермер хўжалиги иқтисодий диагностикасининг минтакавий муаммоларини ҳал этишга қаратилган қуйидаги **илмий таклиф ва амалий тавсиялар** ишлаб чиқилди:

1. Фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикаси қуйидагича ташкил этилиши мақсадга мувофиқ:

- оралиқ ва пировард мақсадлар, ишлаб чиқариш дастурининг бажарилиши, технологик босқичларнинг бажарилиши ва ишлаб чиқариш муддатларининг таҳлили;

- меҳнат ва моддий-техник ресурслардан фойдаланиш, меҳнат ва иш ҳақи бўйича режанинг бажарилиши, моддий ресурслардан фойдаланиш даражаси ва ресурслар харажатиининг таннархга таъсири таҳлили;

- корхона молиявий ҳолати, сотишдан олинган тушум, фойда ва рентабеллик ҳамда молиявий барқарорлик таҳлили.

2. Фермер хўжаликлари дуч келаётган муаммоларнинг асосий қисми барча турдаги қишлоқ хўжалик корхоналари учун умумий характердадир.

Шунинг учун, уларнинг ечимлари ҳам корхоналарнинг барча турлари учун умумий равишда амалга оширилиши лозим. Ҳудудий тарзда ҳал этилиши лозим бўлган умумийликни қуйидаги мавжуд муаммоларда қўриш мумкин:

- қишлоқдаги ишсизлик ва ижтимоий инфратузилмалар ривожланиш муаммоси ва бартараф этилишнинг зарурияти, қишлоқ аҳоли пунктларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожланиши билан узвий боғлиқлиги;

- қишлоқ хўжалиги субъектларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сотилиши, маҳсулот таннархини пасайтириш зарурияти ва маҳсулотларга қуйиладиган харид баҳолари қишлоқ хўжалик корхоналарининг етарли даражада фойда олишини таъминлаши лозимлиги;

- қишлоқ хўжалиги субъектларининг моддий-техника ресурслари билан таъминланишини мустаҳкамлаш, қишлоқ хўжалигининг табиий-иқлим ресурслардан фойдаланиш билан бевосита боғлиқлиги ва мавсумийлиги;

- қишлоқ хўжалиги корхоналарига нисбатан давлатнинг молиявий ва солиқ сиёсатини мунтазам равишда такомиллаштириб бориш, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг тўлов қобилиятини тиклаш ва доимий равишда қўллаб-қувватлаш, ҳисоб-китоб механизмини доимий такомиллаштириш.

3. Тадқиқот ишида ўтказилган ҳисоб-китобларга қараганда, фикримизча, Наманган вилояти шароитида фермер хўжаликларининг оптимал ҳажми 40-60 гектардан иборат бўлиши лозим. Фикримизча, бундай ҳулосанинг замирида фермерлик билан шуғулланувчи мулкдорлар ихтиёридаги капиталнинг миқдори, уларнинг ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш борасидаги қўникмалари, агротехник тадбирларни ресурслар таъминотининг ҳозирги даражасида ўз муддатида олиб бориш имкониятлари ётади.

4. 2007 йилда Наманган вилоятида фермер хўжаликлари ўртача ер майдони 17,9 гектарни ташкил этгани ҳолда, туманларда эса 9,4-30,7 гектаргача майдонни ташкил этди. Бизнинг ҳисоб-китобларимизга қараганда фермер хўжаликлари ўртача ер майдонининг вилоят бўйича 45 гектарга етказилиши вилоятда ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмини қўшимча равишда 35,7 млрд. сўмга ортишига олиб келиши мумкин.

5. Корхоналарнинг молиявий инқирозга юз тутишини олдиндан башоратлашга қаратилган дастлабки тадқиқотлар ўтган асрнинг 20-йилларида АҚШда олиб борилган эди. Тадқиқотлар молиявий инқирозга юз тутган корхоналарнинг молиявий коэффицентлари барқарор ишлаётган корхоналарнинг коэффицентларидан фарқ қилишини кўрсатди.

6. Фикримизча, мамлакатимизда пахта ва ғалла етиштиришга ихтисослаштирилган фермер хўжаликларининг молиявий-иқтисодий барқарорлиги қуйидагича аниқланиши мақсадга мувофиқ:

$$S=0,10s_1 + 0,75s_2 + 0,40s_3 + 0,5s_4 + 0,25s_5$$

Бунда:

s_1 — фойданинг активларга нисбати;

- S_2 – ялпи тушумнинг ер майдонига нисбати (млн. сўм/га);
- S_3 – фойданинг харажатларга нисбати;
- S_4 – ўз капиталининг активларга нисбати;
- S_5 – тақсимланмаган фойданинг жорий мажбуриятларга нисбати.

7. Олиб борилган тадқиқотларимиз таклиф этилаётган молиявий-иқтисодий барқарорлик коэффициентидан амалий мақсадларда фойдаланиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Коэффициент икки дан юқори бўлса, фермер хўжалиги фаолиятига молиявий-иқтисодий жиҳатдан барқарор деб қараш мумкин, унинг бир дан пасайиб кетиши эса иқтисодий ночорликни ифодалайди.

8. Фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасини такомиллаштириш қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ:

- «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонун, БҲМС ва АФМС ларида иқтисодий диагностикага оид талабларни акс эттириш орқали фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикасини ҳукукий-меъёрий базасини такомиллаштириш;

- бухгалтерия ҳисобини иқтисодий диагностика эҳтиёжларига мувофиқлаштириб тузиш;

- хўжаликлар фаолияти молиявий назоратида, шу жумладан, аудиторлик текширувлари олиб борилишида иқтисодий диагностиканинг тизимли тарзда олиб борилиши учун ахборот базасини яратиш, янгилаб бориш ва замонавийлаштириш;

- иқтисодий диагностикада интеграл кўрсаткичдан фойдаланиш ва унинг фаолият юритиш методикасини такомиллаштириб бориш.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

1. Сирожиддинов К.И. Необходимость и основные направления финансовой диагностики фермерских хозяйств в условиях регионов // Двадцатые международные плехановские чтения. Актуальные проблемы экономического развития в современных условиях. – Москва, 2007. – С. 485-486.
2. Сирожиддинов К.И. Фермер хўжаликларини молиявий соғломлаштиришнинг долзарб масалалари // Ҳозирги замон географиясининг долзарб муаммолари. Халқаро илмий конференция материаллари. – Андижон, 2007. – Б. 219-221.
3. Сирожиддинов К.И. Фермер хўжаликларининг молиявий-иқтисодий диагностикасида қўлланиладиган кўрсаткичлар // Аграр ислохотларни чуқурлаштириш ва фермер хўжаликларини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Андижон, 2007. – Б. 18-20.
4. Сирожиддинов К.И. Применение современных методов в финансово-экономической диагностике фермерских хозяйств // Проблемы развития и трансформации предприятий: опыт России и зарубежных стран. Материалы международной научно-практической конференции. – Москва, 2008. – С. 148-152.
5. Сирожиддинов К.И. Фермер хўжаликларининг молиявий-иқтисодий диагностикаси // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. – Тошкент, 2008.- № 7. – Б. 27.
6. Сирожиддинов. К.И. Фермер хўжаликларининг оптимал ҳажмларини аниқлаш // Барқарор иқтисодий ривожланиш: муаммолар, ечимлар. – Андижон, 2008. – Б. 207-210.
7. Сирожиддинов К.И. Фермер хўжаликларида ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг замонавий ахборот таъминоти // Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётини янада эркинлаштириш ва соҳада барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Гулистон, 2008. – Б. 107-109.
8. Сирожиддинов К.И. Фермер хўжаликлари фаолиятининг молиявий кўрсаткичлари // Иқтисодиёт ва таълим. – Тошкент, 2009. - №.1 –Б. 71-75.
9. Сирожиддинов. К.И. Молиявий-иқтисодий диагностика асослари // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. – Тошкент, 2009. -№ 5. – Б. 29
10. Сирожиддинов К.И. Фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасининг ҳудудий тафовутлари. // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2010. -№ 1. – Б. 338-340.
11. Сирожиддинов К.И., Абдурахмонов Б.А. Фермер хўжаликларини молиявий қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш йўналишлари //Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривож. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. – Андижон, 2011. – Б. 235-237.

**Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасига талабгор
Сирожиддинов Камолиддин Икромиддиновичнинг 08.00.04 – «Қишлоқ
хўжалиги иқтисодиёти» ихтисослиги бўйича «Фермер хўжаликлари
иқтисодий диагностикасини такомиллаштириш» мавзусидаги
диссертациясининг
РЕЗЮМЕСИ**

Таянч сўзлар: иқтисодий ҳолат, иқтисодий диагностика, молиявий коэффицентлар, агрозоалар, минтақавий хусусиятлар, агроиқлимий омиллар, молиявий ҳисоботлар, фермер хўжаликлари.

Тадқиқот объектлари: Наманган вилояти фермер хўжаликлари иқтисодий фаолияти.

Ишнинг мақсади: иқтисодиётни модернизациялаш шароитида Наманган вилоятида фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот методлари: мантиқий ва қиёсий таҳлил, индукция ва дедукция, монографик кузатиш, ижтимоий сўров, математик ва статистик гуруҳлаш, график.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикаси моҳияти, тамойиллари очиб берилган ва унинг барқарор иқтисодий ўсишини таъминлаш дастаги эканлиги асосланди; фермер хўжаликлари иқтисодий ҳолатини баҳолаш, ривожланиш муаммоларини аниқлаш ва ҳал этиш механизми кўрсатиб берилди; фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасининг ахборот базасини такомиллаштириш ишлаб чиқариш жараёнларининг фаоллашуви механизми эканлиги асосланди; минтақада фермер хўжаликларининг оптимал кўламлари математик-статистик таҳлил усуллари аниқланган; иқтисодий диагностиканинг минтақавий хусусиятлари аниқланган; агроиқлимий, иқтисодий омилларнинг фермер хўжаликлари иқтисодий фаолиятига таъсири аниқланган; фермер хўжаликларининг иқтисодий ҳолатини баҳолашнинг интеграл кўрсаткичи ишлаб чиқилган ва унинг ўлчамлари асосланган; Наманган вилояти фермер хўжаликларининг иқтисодий диагностикалаш муаммолари аниқланган ва уларни ҳал этиш йўллари таклиф этилган; фермер хўжаликлари иқтисодий диагностикасининг ахборот базасини такомиллаштириш бўйича илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

Амалий аҳамияти: диссертация ишининг илмий таклиф ва амалий тавсияларидан минтақада фермер хўжаликларини ривожлантириш ва фаолияти самарадорлигини оширишнинг ўрта муддатли истиқболлини белгилашга бағишланган давлат, минтақанинг мақсадли дастурларини ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин.

Татбиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: тадқиқот натижалари, ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Наманган вилояти қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси томонидан амалиётда қўллаш учун қабул қилинган. Тадқиқот материалларидан Наманган муҳандислик-педагогика институтида «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фанининг ўқув дастурини такомиллаштиришда ва ўқитишда фойдаланилмоқда.

Қўлланиш соҳаси: Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Фермер хўжаликлари уюшмаси, олий ўқув юртлари.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сирожиддинова Камолиддина Икромиддиновича на тему: «Совершенствование экономической диагностики фермерских хозяйств» представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.04 – «Экономика сельского хозяйства»

Ключевые слова: экономическое состояние, экономическая диагностика, финансовые коэффициенты, агрозоны, региональные особенности, факторы агроклимата, финансовые отчеты, фермерские хозяйства.

Объекты исследования: экономическая деятельность фермерских хозяйств Наманганской области.

Цель работы: разработка научных предложений и практических рекомендаций по совершенствованию экономической диагностики фермерских хозяйств в условиях модернизации экономики.

Методы исследования: логический и сравнительный анализ, индукция и дедукция, монографическое наблюдение, социологический опрос, математический и статистические группировки, графический.

Полученные результаты и их новизна: раскрыты сущность, принципы экономической диагностики фермерских хозяйств и их роль как рычага в обеспечении устойчивого экономического роста; выявлен механизм оценки экономического состояния фермерских хозяйств, раскрыты проблемы развития и пути их решения; обосновано совершенствование информационной базы экономической диагностики фермерских хозяйств как механизм активизации процессов; определены оптимальные размеры фермерских хозяйств в регионе на основе использования математико-статистических методов анализа; выявлены региональные особенности экономической диагностики; определены влияние агроклиматических, экономических факторов на экономическую деятельность фермерских хозяйств; разработан интегральный показатель, позволяющий оценить экономическое состояние фермерских хозяйств и обоснованы его параметры; выявлены проблемы экономической диагностики фермерских хозяйств Наманганской области и предложены пути их решения; разработаны научные предложения по совершенствованию информационной базы экономической диагностики фермерских хозяйств.

Практическая значимость: научные предложения и практические рекомендации диссертационной работы могут быть использованы в разработке государственных, региональных целевых программ намеченных на среднесрочный срок в повышении эффективности деятельности развития фермерских хозяйств.

Степень внедрения и экономическая эффективность: результаты диссертации, разработанные научные предложения и практические рекомендации приняты для внедрения Министерством сельского и водного хозяйства Республики Узбекистан и Наманганским областным управлением сельского и водного хозяйства. Материалы диссертации используются в совершенствовании учебной программы и в процессе преподавании курса «Экономика сельского хозяйства» в Наманганском инженерно-педагогическом институте.

Область применения: Министерство сельского и водного хозяйства, Ассоциация фермерских хозяйств, высшие учебные заведения.

RESUME

Thesis of K.I.Sirojiddinov on the academic degree competition of the candidate of economic sciences on specialty 08.00.04 – «Economy of agriculture complex» on subject: «Improvement of economic diagnostics of farms».

Key words: economical condition, economic diagnostics, financial ratios, agro zones, regional features, agro climate factors, financial accounts, farmers.

Subject of research: economic activity of farmers in Namangan region.

Purpose of work: Working out scientific offers and practical recommendations for the improvement of economic diagnostics of farmers in Namangan region while economy modernization.

Methods of research: logical and comparative analyses, induction and deduction, monographic observation, social questionnaire, mathematic and statistic grouping, graphical method.

The results obtained and their novelty: essence, concept of economic diagnostics of farmers and their role as a leverage in providing a stable economic growth have been revealed; mechanisms of assessing economic conditions of farms have been highlighted; problems of their development and ways of their solution have been determined; improvement of information database of economic diagnostics of farms as a mechanism of activating economic processes; optimal sizes of farms have been determined with the application of mathematical and statistical methods of analysis; regional features of economic diagnostic have been revealed; influence of agro climate, economic and other factors to economic activity of farmers have been analyzed; the integral indicator that helps to mark the economic condition of farmers and its parameters has been developed; the problems of economic diagnostics of farmers in Namangan region and have been studied and ways of their solution have been offered; recommendations on improvement of informational base of economic diagnostics of farmers have been developed.

Practical value: scientific proposals and practical recommendations of this dissertation can be used in working out state, regional and targeted aimed at medium-term support of farms' development.

Degree of embed and economic affectivity: results of the dissertation, scientific proposals and practical recommendations of the research have been accepted in the Ministry of Agriculture and Water Economy of the Republic of Uzbekistan and Namangan regional department of agriculture and irrigation.

Materials of the dissertation are used in teaching the subject of "Economy of agriculture" in Namangan engineering-pedagogical institute.

Field of application: Ministry of Agriculture and Water Economy, Farms' Association, higher educational establishments.

Тадқиқотчи: _____